

DÉVAVÁRI ZOLTÁN

„A lány elém dobta Somerset Maugham könyvét, az Örök szolgálót”

*Számok, statisztikai adatok, tények a szabadkai gettóról
(1944. április 27 – 1944. június 16.)*

1.

Szabadkán, a történelmi Magyarország egyik legnagyobb városában az 1910-es utolsó magyar népszámlálás az összeírt 94 610 lakosból 85 445 katolikust, 152 görögkatolikust, 1420 reformátust, 511 evangélikust, 3486 ortodoxot, 6 unitáriust, 3539 izraelita és 10 egyéb vallású személyt mutatott ki.¹ Az anyanyelvi megoszlás 55 587 magyart, 1913 németet, 100 szlovákot, 60 ruszint, 7 rutént, 39 horvátot, 3514 szerbet és 33 390 egyéb nemzetiségűt jegyzett fel.²

Az 1919-es szerb megszállás alatt elvégzett helyi népszámláláskor jelentősen eltorzították a valós adatokat, sőt egyenesen meghamisították azzal a céllal, hogy a béketárgyalásokon a város szláv dominanciáját kimutató érveket erősítsék. Összesen 101 286 lakost feltüntetve 65 135 bunyevácot, 19 870 magyart, 8737 szerbet, 4251 németet és 3293 zsidót mutattak ki. Vallás tekintetében 87 655 katolikus, 122 görögkatolikus, 8582 ortodox, 1267 evangélikus és 3293 izraelita vallású személyről tettek említést.³

Az 1921-es, immáron hivatalos állami népszámlálás már nem tartalmazott az etnikumra és a vallásra vonatkozó részt, kizárólag az anyanyelvet vette figyelembe, így a zsidók számát ebből nem tudjuk rekonstruálni. Eszerint 27 561 magyar, 2349 német és 71 085 szerb-horvát anyanyelvű személy élt a városban. Egy 1930. április 8-án a városi hatóság által a Duna Báni Hivatalnak írt belső levelezésben az 1921-es népszámlálással kapcsolatban a következő adatokat tüntették fel: 89 107 katolikus, 6835 ortodox, 3883 izraelita, 1047 evangélikus, 233 muzulmán, 235 görögkatolikus, 357 egyéb, 18 vallás nélküli.⁴

A tíz évvel későbbi, 1931-es állami népszámlálás, amikor már egyértelműen tovatűntek a Párizs környéki béketárgyalások, s nem volt már szükség a statisztikai manipulációra, már 41 404 magyart, illetve 39 108 magyar anyanyelvű személyt írt össze. Az itteni adatok szerint 10 054 szerb, 44 892 bunyevác, 900 horvát, 2865 német, 3739 zsidó élt a városban. Az

¹ *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása*. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, települések szerint. (Magyar Statisztikai Közlemények 42.) Budapest, 1912. 8. tábla. 43*. (Az „egyéb” nagy száma ebben az esetben a városban élő bunyevácokat takarja.)

² *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása*, 6. tábla, 35*.

³ Istorijiski Arhiv Subotica (a továbbiakban: IAS) F:47.I 22/1919., illetve: F:47.I 27/1919.

⁴ IAS F:47 1240.II.25/1930.

összesített adatok szerint a 100 058 lakosú városban a szerb-horvát nyelv 53 835 polgár anyanyelve volt.⁵

A visszacsatolás utáni, 1941-es magyar népszámlálás a 102 736 lakos vallási megoszlásával kapcsolatban 91 176 katolikusról, 378 görögkatolikusról, 1638 reformátusról, 626 evangélikusról, 5249 görögkeletiről, 10 unitáriusról, 27 baptistáról, 3549 izraelitáról és 63 egyéb-ről ad számot.⁶

Ugyanakkor ezeknek az adatoknak ellentmond egyrészt a Zsidó Hitközség 1926/1927. évi *Almanach*-ja, mivel 6000 neológ és 600 ortodox hívőről tett említést.⁷ Egy 1927-ből származó másik adat szerint a hitközségnek 5040 tagja volt,⁸ míg az 1929-ben megjelent *Magyar Zsidó Lexikon*ban 950 családról és 5 ezer főről olvashatunk.⁹

Bár vélhetőleg már sohasem lehet precíz adatot közölni a szabadkai zsidók pontos számáról, de a rendelkezésre álló adatok alapján úgy tűnik, hogy a vizsgált korszakban négyezer és hater ezer fő között lehet az.

A város lakosságának körülbelül 4–5%-át kitevő szabadkai izraelitákat az impériumváltás az előrehaladott elmagyarosodás stációjában érte. Nyelvükben, kultúrájukban, sőt identitásukban is erőteljesen kötődtek az addigi államalkotó többséget adó magyarokhoz. Az 1870–1880-as években meginduló és a világháború kitöréséig tartó erőteljes városiasodás és polgárosodás időszakában lényegében a város politikai, közigazgatási és gazdasági elitjéhez tartoztak, annak szerves részét alkották. Társadalmi rétegződésük is ezt mutatja, amely nagyjából a következő lehetett: 3–10% bankár és gyáros, 30–35% értelmiségi és közhivatalnok, 50–55% kereskedő és kisiparos, 15% gyári munkás.¹⁰ Összességében ennek a történelmi fejlődési síknak tudható be az is, hogy a szabadkai zsidók száma a bankszektorban, a gyárak vezetésében és a nagykereskedelemben elérte a 80–90%-ot, de még a kiskereskedelem is 60–70% volt az arányuk.¹¹

Dolgozatunk fókuszában az 1944. április 27-e és 1944. június 16-a között felállított szabadkai gettóval kapcsolatos statisztikai adatok rekonstruálása áll. Ezért eltekintünk a szabadkai zsidóság két világháború közötti történetétől, a város és a kisebbségé lett magyarság történetében játszott kiemelkedő szerepük tárgyalásától,¹² s arra sem vállalkozunk, hogy a Bácska Magyarországhoz történt visszatérése utáni szegregációs intézkedéseket feltérképezzük.

Az első délszláv állam időszakában, 1918 és 1941 között a helyi zsidó lakosság döntő szerepet játszott a kisebbségi magyarság politikai és kulturális életének a megszervezésében, a magyar kultúra és a magyar önazonosság megtartásában. A szabadkai zsidók a magyarsághoz való erőteljes kötődésük miatt lényegében osztoztak az 1918/1920-ban végbement impériumváltás után a magyar tömegek sorsában és kiszolgáltatottságában, az új állam pedig

⁵ *Subotica, stanovništvo (1918–1941)* historysubotica.wordpress.com (letöltés: 2019. máj. 7.)

⁶ *Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községek szerint.* Budapest, 1947. 6. tábla, 20*.

⁷ Dušan Jelić: *Prilog za izučavanje subotičkih jevreja.* Beograd, 1985. (Kézirat.) Lelőhely: Szabadkai Városi Könyvtár, 442.

⁸ *Dr. Klajn (Klein) Adolf.* In: *Subotica nekada. O istoriji i prošlosti moga grada suistorija.* wordpress.com (letöltés: 2019. máj. 9.)

⁹ Újvári Péter (szerk.): *Magyar Zsidó Lexikon.* Budapest, 1929. 816.

¹⁰ Jelić, Dušan: *Kratak pregled istorije Subotičkih jevreja i njihovog doprinosa razvoju grada.* Zbornik 5. Jevrejski istorijski muzej. Beograd, 1987. 1–183., 137.

¹¹ Jelić: *Kratak pregled istorije Subotičkih,* 137.

¹² Dévavári Zoltán: *A szabadkai zsidóság eszme- és politikatörténete. (1918–1939).* In: Ózer Ágnes (szerk.): *Élettől az életig, a holokauszton át.* Újvidék, 2015. 54–83., 56–57.

a megnyilvánulásait állandó gyanakvással figyelte, fő célkitűzése a zsidóknak a magyaroktól való erőszakos leválasztása és elkülönítése volt annak érdekében, hogy ezzel is gyengítsék a városban a magyarság szellemi és gazdasági erejét, csökkentsék számbeli arányát.

A retorziós intézkedések következtében sokan közülük sem kerülhették el a kiutasítást, s az irredenta és kémkedési perek súlyos atmoszférájában¹³ az általános bizalmatlanság ólomsúly-léggöre rájuk is nehezedett. A szláv nyelvű sajtó sokukat személyesen is meghurcolta, a belgrádi hatalom jelentősen hátráltatta iskolai továbbképzésüket,¹⁴ sokszor nehezítette, nem egy esetben ellehetetlenítette gazdasági érvényesülésüket.

1941 áprilisában, közvetlenül Bácska visszatérése után ezért a szabadkai zsidók többsége az impériumváltás óráiban lelkesedéssel, nagy várakozással, egyenesen elégtételtként fogadták a magyar honvédek bevonulását. Sokan közülük még magyar trikolórral is fellobogózták a házukat.¹⁵ A várost huszonhárom év után újra birtokba vevő magyar államhatalom azonban a szabadkai zsidóknak már a bevonulás első percétől kezdve nem egy vallásában eltérő magyar közösséget látott, hanem idegen, ellenséges faj képviselőit, akik ellen azonnal megkezdte a hatósági fellépések foganatosításának egész sorát.

Az első órák naiv illúziója után a magyarsághoz való kötődésétől függetlenül a szabadkai, de a bácskai zsidóság egészének is szembeülnie kellett azzal a nagyon is fájdalmas realitással, hogy a magyar uralom újbóli kiteljesedése számukra nem javulást, hanem éppen ellenkezőleg, még nehezebb és tragikusabb időket hoz magával, már az első napokban kiteljesedő üldöztetéssel, kirekesztéssel, megalázással és jogfosztással. Ennek a totális kiteljesedése a szabadkai gettó 1944. április 27-i felállításával, majd a városban élő zsidók 1944. június 16-i deportálása volt.

2.

Magyarország német megszállásának napján, 1944. március 19-én érkezett Szabadkára Csataj Lajos vezérezredes, honvédelmi miniszternek a megszálló német haderő elhelyezésével kapcsolatos rendelete. Ennek értelmében a katonai elszállásolást a városi helyőrségekben a helyi parancsnokoknak és a polgári közigazgatási hatóságoknak a német igényeknek megfelelően kellett biztosítani. A rendelet a honvéd alakulatok elhelyezését nem érintette, annál nagyobb terhet rótt a közigazgatásra, mivel a megszálló német erők rendelkezésére át kellett adni az arra kijelölt iskolákat, kultúrotthonokat és előadótermeket. A rendelet nyomatékosan felhívta a figyelmet arra is, hogy minden súrlódást kerülni kell a németekkel. Ugyancsak a helyi közigazgatás feladata volt a megszálló erők irodáinak felállítása, berendezésének biztosítása.¹⁶

Az ország megszállásával és a német egységek szabadkai berendezkedésével párhuzamosan érkeztek Budapestre a Birodalmi Biztonsági Főhivatal (Reichssicherheitshauptamt, RSHA) képviselői, majd Adolf Eichmann¹⁷ Obersturmbannführer, a IV. B/4 alosztály vezetője,

¹³ Lásd: Dévavári Zoltán: „A lélekzetvételünknek is tiszta szándékunknak kellett lennie, hogy a gyanunak az árnya se érhesse bennünket.” *Egy délvidéki (konceptiós) kémper rekonstrukciója (1922–1924)*. In: Ujváry Gábor (szerk.): Veritas Évkönyv, 2017. Budapest, 2018. 189–202.

¹⁴ Lásd: Dévavári Zoltán: *Oktatáspolitikai a Délvidéken – a magyar iskolarendszer leépítése és felszámolása az impériumváltás első szakaszában (1918–1925)*. In: Ujváry Gábor (szerk.): *Trianon és a magyar felsőoktatás I.* Budapest, 2018. 67–86.

¹⁵ IAS F:60/P-2971/1941.

¹⁶ IAS F:60/IV.13195/1944.

¹⁷ Otto Adolf Eichmann (Solingen, Németország, 1906. március 19. – Ramla, Izrael, 1962. május 31.) 1935-től a SD zsidóügyek felelőse. 1937-ben Palesztinában tanulmányozta a zsidó kivándorlás

illetve Ernst Kaltenbrunner,¹⁸ az RSHA főnöke, hogy a végső megoldást, az Endlösungot Magyarországon is végrehajtsák.

Ilyen előzmények után a minisztertanács már március végén megkezdte a zsidórendeletek tárgyalását.¹⁹ 1944. március 31-én jelent meg a Budapesti Közlönyben az 1240/1944. M. E. számú rendelet, amelynek értelmében április ötödikétől a zsidóknak megkülönböztető jelzést, sárga csillagot kellett viselniük.²⁰ Ugyanaznap a szabadkai helyi sajtó részletesen ismertette a zsidórendeletek tartalmát.²¹ Április 12-én a Belügyminisztérium olyan utasítást küldött a törvényhatóságoknak, valamint a rendőrség vezetőinek, hogy haladéktalanul kezdjék meg annak ellenőrzését, hogy a sárga csillag viselésére kötelezettek eleget tettek-e a rendelkezéseknek. Egyben arra is parancsot adott, hogy mindazokat, akik nem voltak hajlandók a megkülönböztető jelzést viselni, azonnal internálják.²²

1944. április 7-én Baky László²³ elnökle alatt Endre László,²⁴ két SS tiszt, valamint csendőr- és rendőrtisztek értekezletet tartottak a magyar zsidókérdés megoldásának ügyében. Ezen az értekezleten közölték és ismertették a 6163/1944. B. M VII. Res rendelet, amely elrendelte, hogy a zsidóságot nemre és korra való tekintet nélkül gyűjtőtáborokba kell szállítani. Ezt a feladatot a területileg illetékes rendőrség és csendőrség hajtotta végre. Az

lehetőségeit, a következő évben a bécsi Zsidó Kivándorlás Központi Hivatalának a vezetője, 1939-től a Birodalmi Biztonsági Főhivatal IV-B-zsidóügyi ügyosztályának vezetője, 1942-ben az *Endlösung*ot előkészítő wansseei konferencia résztvevője, majd az európai zsidók deportálásának egyik fő szervezője, irányítója. A háború után Argentínában bujkált. 1960 májusában az izraeli titkosszolgálat Jeruzsálembe vitte. 1961 decemberében halálra ítélték, az ítéletet a következő évben végrehajtották.

¹⁸ Ernst Kaltenbrunner (Ried im Innkreis, Ausztria–Magyarország, 1903. október 4. – Nürnberg, 1946. október 4.) 1930-tól az osztrák Nemzetiszocialista Német Munkáspárt tagja, az Anschluss előtt német hírszerző, 1937-től az ausztriai SS vezetője. 1938 augusztusától német belügyi államtitkár, a mauthauseni koncentrációs tábor egyik létrehozója, Bécs rendőrfőnöke. 1943. január 30-tól a Birodalmi Biztonsági Főhivatal irányítója, a koncentrációs táborok, valamint a zsidó deportálások és megsemmisítés felelőse. 1946-ban a nürnbergi perben halálra ítélték, majd kivégezték.

¹⁹ Molnár Judit: *Zsidósors 1944-ben az V. (szegedi) csendőrkerületben*. Budapest, 1995. 34–35., 58–59.

²⁰ A zsidók megkülönböztető jelzése tárgyában készült 1.240/1944. M. E sz. rendelet. Budapesti Közlöny, 1944. március 31. 3.

²¹ *Megjelentek a zsidó-rendeletek. Április 5-ikétől minden zsidónak sárga csillagot kell viselni – Zsidó nem lehet sajtókamarai, színművészeti és filmművészeti kamarai tag – Törlik a zsidókat az ügyvédi kamarából – Zsidó háztartás nem tarthat keresztény cselédet*. Délvidéki Magyarság, 1944. március 31. 7.

²² IAS F:60.563/XX/16477/1944.

²³ Baky László (Budapest, 1898. szeptember 13. – Budapest, 1946. március 29.) 1919–1920-ban a Nemzeti Hadsereg tagja, majd a csendőrségben szolgált. 1939-ben pártonkívüli nyilaskeresztes programmal lett országgyűlési képviselő. 1941-től az Imrédy Béla alapította Magyar Megújulás Pártjának tagja. 1944. március 24-től belügyi államtitkár, a deportálások egyik fő irányítója. Egyes információk szerint már június 20-án, más források szerint július 20-án felmentették a zsidó ügyek intézése alól, 1944. augusztus 9-én lemondott, szeptember 2-án hivatalosan is felmentették államtitkári állásából. A nyilas hatalomátvétel után a Nemzetbiztonsági Iroda vezetője. 1946-ban háborús bűnösnek végezték ki.

²⁴ Endre László (Abony, 1895. január 1. – Budapest, 1946. március 28.) 1938 és 1944 között Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánja, 1944 áprilisa és 1944 augusztusa között a Belügyminisztérium közigazgatási államtitkára. A magyar zsidóság gettósítására és deportálásának a részleteit Adolf Eichmannal közösen dolgozta ki. A Sztójay-kormány menesztése után bevonult katonának, a nyilas puccs után a hadművelési területek polgári közigazgatásának a kormánybiztosává nevezték ki. 1946-ban háborús bűnösnek kivégezték.

összeszedési sorrend a következő volt: kassai (VIII.), marosvásárhelyi (X.), kolozsvári (IX.), miskolci (VII.), debreceni (VI.), szegedi (V.), pécsi (IV.), szombathelyi (III.), székesfehérvári (II.) és budapesti (I.) csendőrkerületek, végül pedig Budapest székesfőváros. Az elszállítás vonatokban vagy a községi előljárásságok által kirendelt előfogatokon történt. Az elszállítandó zsidóknak szigorúan tilos volt pénz, ékszereket, aranyat és más értékű tárgyat magukkal vinniük, csak a rajtuk lévő ruházatot, két váltás fehérneműt és fejenként legalább 14 napi élelmet.²⁵

Április 19-én táviratilag a Belügyminisztériumba rendelték a szegedi, a pécsi és a szombathelyi csendőrkerületek parancsnokait, a nyomozó alosztályparancsnokokat és a rendőrség vezetőit. A Baky elnöksége alatt megtartott értekezleten elhangzott, hogy az ország északi és északkeleti részeiben már folyamatban volt a gettósítás, s ezzel párhuzamosan a Bácskának a Ferenc-csatornáig terjedő alsó területén és Tisza mentén egészen Martonosig is meg kell kezdeni a kiűrtést.

Ebbe a területbe beletartozott Újvidék, Zombor, Zenta és Magyarakanizsa is. Az innét kitelepített zsidókat Szabadkán, Baján és Szegeden kellett elhelyezni. A kiűrtést április 26-án reggel 5 órakor kellett elkezdni, s lehetőleg négy-öt nap alatt kellett befejezni.²⁶ A bácskai kiűrtés a németeket is meglepő, kizárólagos magyar döntés volt, amelyet az egyre növekvő partizánveszéllyel magyaráztak.²⁷

3.

Bajára az első 309 fős zombori szállítmány április 27-én érkezett meg, akik közül másnap 80 főt átirányítottak a topolyai internálótáborba.²⁸ A vidéki zsidók internálására szolgáló szabadkai tábor a Zimonyi út 120. alatt lévő Bácska- (eredetileg: Margit), a közsárgonban Nagymalomban²⁹ április második felében kezdték el megszervezni.³⁰ Április utolsó napjaiban Újvidékről, illetve Bácska középső részeiről; a kúlai, az óbcesei járásokból, valamint Ó- és Újverbászról Szabadkára szállították az ottani zsidókat, közülük a kúlaiakat és újverbásziakat a Sándor-telepen koncentrálták.³¹ Április 26-án és 27-én az újvidéki zsidókat előbb a helyi zsinagógába, a környező épületekbe, valamint a Szabadság szállodába terelték, majd április 28-án Szabadkára szállították.³²

²⁵ Molnár: *Zsidósors 1944-ben*, 58–59.

²⁶ Molnár: *Zsidósors 1944-ben*, 60–61.

²⁷ Gerlach, Christina – Aly, Götz: *Az utolsó fejezet. Reálpolitika, ideológia és a magyar zsidók legyilkolása*. Budapest, 2005. 124–125.

²⁸ Molnár: *Zsidósors 1944-ben*, 66.

²⁹ A Margit Malmot 1885-ben Stantity Lajos és Joó Gusztáv alapította. Az épület 1907-ben leégett, 1909-ben a Szabadkai Egyesült Malmok RT. tulajdonába került. 1924-ben Budapesten jött létre a Margit Malom működéséért részvénytársaság, amelyet a következő évben Szabadkán is bejegyeztek. 1929-ben legnagyobb részvényesei Radivoj Milodanović és Stiglitz Elek voltak. 1939-ben 29 alkalmazottja volt. 1941 augusztusában Vay András budapesti lakos vásárolta meg. A háború alatt összesen 2245 vagon búzát őrltek meg. Stiglic Elek a deportálásig a malom könyvelője volt. 1944 áprilisától júniusáig itt tartották fogva a vidékről Szabadkára deportált zsidókat. A háború után a malmot államosították, berendezését a Boszniában lévő Jajce városába szállították.

³⁰ IAS F:60/XX/20283/1944.

³¹ Braham, Randolph L.: *A népiértés politikája. A holokauszt Magyarországon*. 1–2. köt. Budapest, 2015. II. 819–820.

³² Molnár: *Zsidósors 1944-ben*, 66.

Bár Dušan Jelić monográfiájában négyezer újvidéki személyről írt,³³ ez az adat erősen eltúlzott. Molnár Judit tanulmányában 1900 főt említ,³⁴ s az ezzel kapcsolatos első hírek is arról szólnak, hogy ide mintegy kétezer főt hoztak.³⁵ A levéltári iratok is ezt támasztják alá. A Zsidó Tanács ugyanis május ötödikén a Nagymalomba kétezer tífsusz elleni védőoltás kiutalását kérte.³⁶ A Közellátási Minisztériumnak május 8-án megküldött jelentés szerint pedig 1475 személy tartózkodott ott.³⁷ Négy nappal később a tábor létszáma 1800 főre nőtt a budapesti Gabonaközpont által a szabadkai hatóságoknak küldött irat tanúbizonyosága szerint, melyben arra utasították a város vezetőségét, hogy a táborok élelmiszerszükségletét június végéig fedezzék.³⁸ Mindebből arra is következtethetünk, hogy a közép- és dél-bácskai zsidók nem egy, hanem minimum kettő vagy három transzporttal érkeztek Szabadkára és távoztak onnan.

A malom túlszűfolttsága mellett az ott uralkodó állapotokról érzékletes képet festenek azok az adatok, amelyek szerint az internálótáborként funkcionáló épület vízellátását két fűrt kút biztosította. A férfiak a malom udvarában deszkavályúból mosakodhattak, a nők részére pedig egy ugyanilyen berendezés a malom ülepítőjével szembe fordított zárt helyiségben volt. A tetűvel fertőzötteket hetente egyszer, szombatoként szállították át tetvetlenítésre a Halasi úti³⁹ fertőtlenítőbe, míg az elhalálózottakat a zsidótemetőben földelték el. Az épületben világítást csak a zárt helyiségekben biztosítottak 15 wattos izzókkal. Az elsötétítés miatt az udvari világításra kizárólag zseblámpákat lehetett használni.⁴⁰

Hogy napra pontosan mikor, azt nem lehet tudni, de a vidéki zsidókat május 17-ig egészen bizonyosan elszállították a városból.⁴¹ Ezt erősíti meg a Felsőbácskai Egyesült Gőzmalmi RT. május 23-i levele is, amelyben „a zsidók múlt héten történt elszállítása után” kérte az épület kitisztítását.⁴²

4.

A szabadkai gettó első határát Székely Jenő polgármester, Datky Lajos rendőrtanácsos és Bácskay Árpád, a katonai ügyosztály megbízottja, a város aljegyzője április 27-én jelölte ki. A gettó a várost keresztülzselő vasúti csomópont két oldalán helyezkedett el. Az egyik része közvetlenül a belvárosban, a vasútállomás központi épülete melletti területen a Horthy Miklós út, Erzsébet utca, Stomm sor és a Baross (a mai Đure Đaković – Vasa Stajić – Reichl tér – Bosa Miličević utca) utca által határolt épülettömb volt. A másik része az ezzel átellenes területen, a Kertvárosban a Gyóni Géza utca vasút felőli részét, a Gárdonyi Géza utca vasút

³³ Jelić: *Prilog za izučavanje subotičkih jevreja*, 658.

³⁴ Molnár: *Zsidósors 1944-ben*, 66.

³⁵ *Újvidékről is Szabadkára költöztetik a zsidókat*. Délvidéki Magyarország, 1944. április 29. 4.

³⁶ IAS F:60/XX/20967/1944.

³⁷ IAS F:60/XX/20971/1944.

³⁸ IAS: F:60/XV/22534/1944.

³⁹ A Halasi út a mai Karađorđe út, amely Szabadkát összeköti a mai Kelebi(j)a-Tompa határátkelővel.

⁴⁰ IAS F:60/XX/20283/1944.

⁴¹ IAS: F:60/XV/22534/1944. A vidéki zsidókat Szabadkáról Bajára szállították, s május 27–28-án deportálták őket. Az újvidéki zsidók deportálásának dátumaként május 13-át adja meg. Braham, Randolph: *A népiértés politikája. A holokauszt Magyarországon*. Budapest, 2015. II. 817., 820.

⁴² IAS F:60/XX/24004/1944.

felőli oldalát, a Fejedelem és a Vámház utcát⁴³ jelentette.⁴⁴ A gettó első lakói már aznap megkezdtek a beköltözést: „A kapuban két sárgacsillagos, a kapu alatt egy keresztény bejárónó ágyneműt vonszol. Az udvaron bútorok, nagy összevisszaságban, zsidókat jellemző rendetlenségben. Úgy néz ki az egész ház, mint egy óceánjáró gőzös fedélköze, amely annak idején a magyar faj legizgalmasabb, legegészségesebb hajtásait vitte tengerentúlra. Árvíz sújtotta magyarokat lehetett így látni falvaink kálváriahegyein, amint az Istent könyörögték. [...] Az egyik szobában idős zsidó asszony és egy fiatal lány. Az ágy alatt szétszórva könyvek. Érdekelte, hogy mit olvasnak. Forгатom a könyveket. Közben a lány elém dobta Somerset Maugham⁴⁵ könyvét, az Örök szolgaságot. [...] Nehéz lehet annak, aki négy-öt, sőt több szobás lakáshoz szokott, most negyedmagával egy szobában. A magyar népi tömegek szélesebb rétege számára ez apáról fiúra megszokott dolog.”⁴⁶

A szabadkai Zsidó Tanácsot⁴⁷ április 29-én alakították meg. Tagjai Fischer Ernő, Halbrohr Miklós,⁴⁸ dr. Havas Emil, Guttman Jenő, Rippner Jakab, Weiss László és Zopf Hermann volt.⁴⁹ Ez a testület a polgármester rendelete értelmében minden nap reggel nyolc órától este nyolcig teljesített ügyeletes szolgálatot. A zsidók kizárólag a tanácson keresztül kommunikálhattak a hatóságokkal. Ugyancsak tilos volt számukra a katonai ügyosztályon való megjelenés, ezért ottani ügyeiket szintén csak a tanács közbeiktatásával, írásban intézhették. Ennek a testületnek volt a feladata az internáltokról, munkaszolgálatra vagy gyűjtőtáborba vitt személyekről szóló jelentések, valamint az ingósági leltárok elkészítése azoknál, akik hozzátartozók hiányában nem tudták kimutatni a tulajdonukban lévő lakásokban hagyott ingóságukat.⁵⁰

Május elsején Endre László belügyi államtitkár Szegedről Szabadkára utazott, ahol Székely Jenő polgármesterrel és Simon István rendőrkapitány-helyettessel megismerlélte a Margit Malomban lévő internálótáborot és a gettó részére kijelölt városrészt. Endre látogatása mindössze fél órát tartott, s meglegegedéssel nyugtázta, hogy a városban a zsidórendelkezeseket „sürgősen és pontosan végrehajtották”.⁵¹

Másnap a polgármester elrendelte, hogy mindazok, akik ekkor még nem költöztek be a gettóba, 24 órán belül jelentsék be lakásuk címét, az ingatlan pontos adatait, az ott lakók

⁴³ A Gyóni Géza a mai Jovan Mikić út, a Gárdonyi Géza a mai Vladimir Majakovski utca, a Fejedelem a mai Gavriló Princip utca. A Vámház utcanév a korabeli cikkben elírás, helyesen a korabeli Vámpalota, a mai Papp Pál utcáról van szó.

⁴⁴ *Ahol Szabadka 4300 zsidója új fészket rak.* Délvidéki Magyarország, 1944. április 29. 4.

⁴⁵ William Somerset Maugham (Párizs, 1874. január 25. – Nizza, 1965. december 16.) angol származású regény- és drámaíró. Legjelentősebb műve az 1915-ben írt önéletrajzi regénye, az *Örök szolgaság* (*Of Human Bondage*), amelynek főhőse az árva, életszerető, szerelemre és kalandra vágyó Philip Carey, aki gyöttrő szerelmi kapcsolatban vergődve egzisztenciálisan is a tönk szélére jutott.

⁴⁶ *Ahol Szabadka 4300 zsidója új fészket rak.* Délvidéki Magyarország, 1944. április 29. 4.

⁴⁷ A Zsidó Tanács működéséről, szerepéről, létrehozásának előzményeiről bővebben lásd: Braham, Randolph L.: *A magyar holocaust.* 1–2. köt. Budapest, 1988. I. 339–384.; Karsai László: *Holocaust.* Budapest, 2001. 255–269.

⁴⁸ Az eredeti szövegben Halbrohr Ernő szerepelt. Halbrohr Tamás 2019. július 30-i közlése szerint ez vélhetőleg elírás. Ilyen személy nem létezett. Az egyik fennmaradt levéltári iratból (IAS F:60/V.15707/1944.) rekonstruálható az, hogy a valóságban Halbrohr Miklós volt a zsidótanács tagja.

⁴⁹ *Újvidékről is Szabadkára költöztetik a zsidókat.* Délvidéki Magyarország, 1944. április 29. 4.

⁵⁰ *A szabadkai gettó élete.* Délvidéki Magyarország, 1944. június 13. 2.

⁵¹ *Vitéz Endre László belügyi államtitkár Szabadkán.* Délvidéki Magyarország, 1944. május 2. 3.

névsorát és korát. Ugyancsak elrendelte, hogy mindazok, akik ekkor már a gettóban éltek, haladéktalanul jelentsék be előző lakcímüket.⁵²

Május 3-án a gettó területét tovább bővítették. Ezzel egy harmadik városrész is a gettóhoz került, amelyet a Zentai út 9. számú házától a mellékutcákkal együtt a gázgyárig bővítették. A Kertvárosban pedig a Kupeczky utca lett az új határ.⁵³ Pár nappal később, május 10-én véglegesítették a gettóba való beköltözés határidejét, illetve újra bővítették annak területét.

Az így kialakított gettóba a következő utcák és házak tartoztak: Baross utca 5., 7., 23., 25., 27., 29., 31.; Erzsébet utca 12., 16., 18.; Horthy Miklós út 13.; Láng utca 3., 4., 5., 7., 8., 9., 10., 11., 12., 13., 14., 15., 16.; Jókai utca 11.; Gyóni utca 6., 8., 10., 12., 14., 23., 30., 32., 34., 44., 46., 48., 50., 56., 58., 60., 62., 64., 66., 68., 70., 72.; Szegedi út 5., 7/a., 7/b., 9., 16.; Fejedelem utca 5., 7., 9., 11., 27., 29., 37.; Semmelweis utca 1., 3., 7., 9., 11., 18.; Gárdonyi utca 1., 3., 5., 7., 9., 9/a., 11., 13., 52., 54., 56., 58., 60., 62., 65., 67., 68., 69., 72., 74., 76., 78., 80., 82.; Kiskőrösi út 1., 3.; Botond utca 2., 4., 6., 8., 10., 12., 14.; Kemény Zsigmond utca 2. számú háza, továbbá a Biermann telep és a Szkriborit telep. A kikeresztelkedett zsidók és a vegyes-házasságban élő zsidók részére a két Vámpalotát jelölték ki.⁵⁴

Azonban az ekkor kijelölt, összesen 101 ház kevésnek bizonyult. Május 18-án ezért újabb házakat is a gettó alá vontak, véglegesítve annak a határát, odacsatolva a belvárosi Jókai, a mai Zmaj Jovan utca 39., 41. számú házait, a Gyóni út 28. számú házát és az annak a végén lévő Primarius telepet, a Szegedi út 3. számú házát, a Csáky, ma Bolmani utca 1., 3., 5., 7., 9., 11. számú házait, a Botond utca 13. számú házát, a Zentai út 9., 11., 15., 17., 21. szám alatti házait, illetve a Kemény Zsigmond utcában a 3. számú házat. A Kertváros végén lévő szűk, Szőlő, mai Líkai utca egésze pedig egyfajta *corpus separatum*ként, az egybefüggő gettótól elkülönített, önálló területként jött létre. Ez volt így a zsidók elkülönítésére szolgáló ötödik városrész.⁵⁵

Az így kialakított gettó az öt városrészt és három – Szkriborit, Biermann, Primarius – ipartelepelt foglalt magában. Egy része közvetlenül a belvárosban helyezkedett el a központi vasúti pályaudvar mellett. A legnagyobb részt az ezzel átellenes kertvárosi rész, illetve újvárosi terület egy szűk sávja adta. A gettó negyedik része a Zentai utat ölelte fel, míg ezektől teljesen elkülönítve állították fel a mai Líkai utcai különgettót. Hogy ennek pontosan mi volt a szerepe, miért ott állították fel, arra nem találtunk adatokat. A különgettót leszámítva ezen a területen összesen 118 ház, illetve a kikeresztelkedett zsidók kényszerlakhelyéül kijelölt Vámpalota két épülete helyezkedett el. A gettó a szabadkai vasúti csomópont nyomtávját követve, lényegében kelet–nyugat irányban szelte ketté a várost.

Május első napjaiban felbolydult méhkasra hasonlított Szabadka. A kiköltöző zsidók ingóságait addigi ingatlanjaik egy elkülönített helyiségébe voltak kötelesek elraktározni, s

⁵² IAS F:60/XX/20282/1944.

⁵³ *Kibővítették Szabadkán a gettó céljaira szolgáló területet.* Délvidéki Magyarság, 1944. május 4. 4. A Kupetzky utca a mai Pavlovačka utca.

⁵⁴ *Kijelölték a szabadkai gettó területét. Május 10-ikén déli 12 óráig kell elhagyni a zsidóknak a város többi részét.* Délvidéki Magyarság, 1944. május 6. 3. A Baross utca a mai Bosa Miličević utca, az Erzsébet utca a mai Vasa Stajić utca, a Horthy Miklós út a mai Đure Đaković utca, a Láng utca a mai Boško Vujić utca, a Jókai utca a mai Zmaj Jovina utca, a Gyóni utca/út, vagy Párhuzamos út a mai Jovan Mikić út, a Szegedi út napjainkban is ezt a nevet viseli, a Fejedelem utca a mai Gavrilović Princip utca, a Semmelweis a mai Bistrička utca, Gárdonyi utca a mai Majakovski utca, a Kiskőrösi út a mai Kőrösi út, a Botond utca a mai Singer utca, a Kemény Zsigmond utca a mai Teslina út. A Vámpalota épületei a mai Papp Pál utcában találhatóak, lakóingatlanként funkcionálnak.

⁵⁵ *Újabb házakat jelölték ki Szabadkán a zsidók részére. A polgármester legújabb rendelete.* Délvidéki Magyarság, 1944. május 18. 4.

arról négy példányban leltárt készíteni,⁵⁶ majd ezzel párhuzamosan lovaskocsik tucatjai özönlöttek el az utcákat, és szállították be a gettóba költözők legszükségesebb lakberendezési tárgyait, eszközeit, illetve vitték onnét el a kényszerből kiköltöztetett keresztények bútorait. Szabadkán, akárcsak az ország akkori területén, ekkor megjelentek a szorult helyzetben lévőket kihasználók is, így május 9-én eleget téve a közellátási miniszter utasításának maximalizálták a költöztetések árát, amelyet egy kétlovas fogatnál egész napra 37,50, félnapra 22,50, egylovas fogatnál napi 28,5, félnapnál 17,25 pengőben határoztak meg.⁵⁷

A gettóba költözés anyagi terhei mellett – Czigler Gyula 1944. szeptember 4-én a polgármesternek írt levelének tanúbizonysága szerint – a kényszerlakhelyül kijelölt ingatlanokért az ott elszállásoltaknak lakbért kellett fizetniük. Czigler ugyanis a gettóba sorolt lakásai után 939 pengő értékben követelte az ott keletkezett károk megtérítését, másrészt pedig az átmenetileg oda költöztetett zsidóktól beszedett összesen túl további hat hónapnyi lakbér címen még 1532 pengőt kért a várostól. Ugyanakkor a városi hatóságok által a gettóba telepített személyektől bevételezett 45 500 pengőből saját jutalékként további 503 pengős igényt is megfogalmazott,⁵⁸ de arra vonatkozóan kutatásaim során nem találtam magyarázatot, hogy a lakbért közvetlenül az ingatlan tulajdonosának vagy a városnak kellett-e fizetni, illetve ezt milyen címen szedte be a városi hatóság.

A fennmaradt iratok azt mutatják, hogy a gettó területéről kiköltöztetett keresztényeket a volt zsidó lakásokban, házakban helyezték el.⁵⁹

A szabadkai központi gettó létszámáról a közelmúltig csak közvetett bizonyítékok álltak rendelkezésre. A *Délvidéki Magyarság* napilap 1944. április 29-i cikkében 4300 főről írt,⁶⁰ Dušan Jelić 3000–3500 főre tette annak lakosságát.⁶¹

A levéltári adatok ezzel szemben más számokról tudósítanak. Egy 1944. május 8-án a polgármesternek keltezett dokumentum a zsidók élelemmel való ellátásáról az 1941. XV. t. c. alapján zsidónak tekintendő 2686 személyről tett bejelentést. Ebből 58 személyre az élelmiszerkorlátozások nem vonatkoztak.⁶² Egy június 5-i jelentés 2800 főről írt.⁶³

Nemrégiben került elő az a 133 oldalas, írógéppel készített névsor, amely összesen 2740 név mellett tartalmazza az azon szereplők anyjának nevét, vallását, születési helyét, idejét, foglalkozását, gettóbeli pontos lakhelyét, illetve nemét.⁶⁴ A névsort 1944. június 1-jén a belügyminiszter Baký aláírásával ellátott, április 4-i 6136/1944. VIII. res szám alatti bizalmas rendeletére⁶⁵ állították össze, amelyet május 24-én küldtek meg Szabadkára. Ugyanebben az iratcsomóban található egy június 7-én keltezett kimutatás is, amely az 1944. március 22-i és június 6-i adatokat hasonlítja össze.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ *Mennyi fuvardíj számítható fel Szabadkán a költözködésnél? Hivatalos magyarázat a közellátási miniszter által jóváhagyott fuvardíjakhoz.* Délvidéki Magyarság, 1944. május 9. 4.

⁵⁸ IAS F:60/XX: 40250/1944.

⁵⁹ IAS F:60/XX:35845/1944.

⁶⁰ *Ahol Szabadka 4300 zsidója új fészket rak.* Délvidéki Magyarság, 1944. április 29. 4.

⁶¹ Jelić: *Prilog za izučavanje subotičkih jevreja*, 657.

⁶² IAS F:60/XV/24822/1944.

⁶³ Uo.

⁶⁴ IAS F:60 /XX/252000/1944.

⁶⁵ A rendelet kiadási napját április 7-ére datálja: Molnár: *Zsidósors 1944-ben*, 58. A szabadkai hatóságokhoz Bosnyák Zoltán által 1944. május 24-én keltezett irat ugyanakkor annak keltezését április 4-ében jelöli meg. IAS F:60/XX/25200/1944.

Eszerint március 22-én a város területén összesen 2778 zsidó személy tartózkodott. Június 6-ig közülük 544 személyt vagy munkaszolgálatra hívtak be, vagy internáltak. A gettó létszáma ekkor 2234 fő volt. Ez a kimutatás a nemenkénti és korosztályonkénti statisztikai adatokat is tartalmazza. Március 22-én 1189 férfit és 1589 nőt mutattak ki. Június 6-án a gettóban 645 férfi és 1589 nő tartózkodott.

Ekkor a 70 év felettek között 99 férfi és 128 nő volt. A 61–70-es korosztályban 132 férfit és 199 nőt mutattak ki. Az 51 és 60 évesek kategóriájába 224 férfi és 286 nő tartozott. A 17–50 éves korosztályból egyetlenegy férfi sem volt, ide 773 nő került. A 12–16 éves korosztályt 76 fiú és 81 leány, míg a 12 éven aluliakat 114 fiú és 122 leány képviselte. A számok megegyeznek az 1944. március 22-i táblázat adataival, de ott a 17–50-es korosztálynál még fel volt tüntetve az időközben internált vagy munkaszolgálatra behívott 544 férfi.⁶⁶

Érdeemes a június 1-jén készült névsort is tüzetesen megvizsgálni, mivel abból számos információt kaphatunk a gettóban élőkéről, társadalmi, szociális helyzetükről. Az azon szereplő 2740 személy közül 2576 volt izraelita vallású, 134 római katolikus, 15 református, 4 görögkatolikus, 3 ortodox keresztény, 2 evangélikus, 1 fő esetén áttérés volt folyamatban (részletek nélkül), míg 5 főnél ismeretlen volt a felekezeti tartozás. A 2740 főből 2540-hez volt lakcím is hozzárendelve, 200 főnél ez nem történt meg.

A szabadkai gettóba tömörítették 94%-a tartozott tehát az izraelita felekezethez, míg 6%-uk a zsidótörvények értelmében zsidónak számító személy keresztény felekezet tagja volt – közülük a legtöbben a római katolikus vallást (a gettó lakosságának 4,9%-a) követték.

A 133 oldalas listára a következő utcák, illetve ingatlanok kerültek bevezetésre: Baross utca 31./Láng utca 12. (összesen 1 izraelita személy), 86. Gyalogezred utca 78. (összesen 1 izraelita), Baross utca 5., 5/1., 7., 27., 29., 31. (összesen 191 fő, ebből 183 izraelita, 7 katolikus), Batthyány utca 8. (2 izraelita), Birman-telep (1 izraelita), Botond utca 3., 3/a., 6., 8., 10., 12., 13., 14., 15., 43. (összesen 184 fő, ebből 180 izraelita, 2 katolikus, 2 református), Csáky utca 1., 2., 4., 5. (összesen 82 fő, ebből 38 izraelita, 34 katolikus, 6 református, 1 evangélikus, 1 fő áttérés alatt, 2 ortodox keresztény.), Damjanich utca 7. (1 izraelita), Erdő utca 4. (1 izraelita), Erzsébet utca 18. (49 fő, ebből 42 izraelita, 3 katolikus, 4 református), Fejedelem utca 32., 5., 7., 9. (70 izraelita), Fűzfás utca (1 izraelita), Gárdonyi utca 1., 3., 5., 7., 9., 11., 13., 38., 50., 54., 56., 58., 60., 62., 67., 74., 75., 78., 80., 82. (271 fő, ebből 260 izraelita, 8 katolikus, 3 görögkatolikus), Gáspár utca 2. (1 izraelita), Gyóni utca 6., 8., 10., 14., 28., 30., 32., 34., 44., 48., 50., 58., 60., 62., 66., 72., 82., 98. (összesen 407 fő, ebből 397 izraelita, 10 katolikus), Hajdújárás 367. (2 izraelita), Horthy Miklós út 13. (165 fő, ebből 162 izraelita, 3 katolikus), Horthy Miklós út 30. (1 izraelita), Ismeretlen cím (1 izraelita), István utca 8. (2 fő), Jókai utca 4., 14., 39., 40., 41. (összesen 104 fő, ebből 103 izraelita, 1 katolikus), Kemény Zsigmond utca 2., 3. (összesen 26 fő, ebből 21 izraelita, 4 katolikus, 1 ortodox keresztény), Kőrösi út 1., 3., 3/a. (összesen 41 izraelita személy), Kovács utca 9. (1 izraelita), Láng utca 3., 4., 5., 6., 7., 8., 10., 11., 12., 13., 16. (összesen 372 fő, ebből 358 izraelita, 14 katolikus), Petőfi utca 2. (2 izraelita), Rudics utca 1. (1 izraelita), Semmelweiss utca 1., 3., 7., 9., 11., 13. (70 izraelita), Stromm sor 4. (1 izraelita), Széchenyi tér (1 izraelita), Szegedi út 5., 7/a., 7/b., 9., 16. (összesen 106 fő, ebből 102 izraelita, 4 katolikus), Szemere út (1 katolikus), Szőlő utca 4., 5., 6., 7., 8. (44 izraelita), D716-os tábor (1 izraelita), Vámház utca 5., 7., 11., 29., 37. (összesen 89 fő, ebből 87 izraelita, 2 katolikus), Vámpalota két épülete a Csáky utcában, illetve a Vámpalota utca 5., 7., 11., 37. (összesen 97 fő, ebből 60 izraelita, 33 katolikus, 3 református, 1 görögkatolikus), Virág utca 22. (1 izraelita), Zentai út 9., 11., 13., 15., 17., 21. (összesen 141 fő, ebből 138 izraelita, 2 katolikus, 1 evangélikus) és Zürich, Svájc (1 izraelita).

⁶⁶ IAS F:60/XX/25200/1944.

Az adatok elég beszédesek. Egyrészt rögtön feltűnik, hogy egyes személyekhez olyan címet rendeltek hozzá, amely kívül esett a gettó területén (86. gyalogezred utca 78., Batthyányi utca 2., Damjanich utca 7., Erdő utca 4., Gáspár utca 2., Hajdújárás, mint önálló település, István utca 8., Rudics utca 1., Szemere út 1.). Az itt bejegyzettek száma a teljes populációhoz képest elhanyagolható, mindössze 11 fő, ugyanakkor felmerül a kérdés, hogy ezek a személyek hogyan és miért úszták meg a gettósítást. Az ingatlanokkal kapcsolatban más anomáliával is találkozhatunk. A Botond utcánál ugyanis olyan házszám is található a listán, amely más források szerint nem képezte a gettó területét (3., 3/a., 15., 43.), de olyan házak hiányoznak róla, amelyek más források szerint viszont oda tartozott (2., 4.). Erre az anomáliára vélhetőleg az a válasz, hogy a gettó területe, illetve a hozzá tartozó ingatlanok folyamatosan változtak.

Az adatok tüzetes vizsgálata azt is kimutatta, hogy olyan személyekhez is rendeltek gettóbeli címet, akik az adott időpontban már elhunytak, külföldön (Svájcban!) éltek, németországi kényszermunkán tartózkodtak, vagy hadifogságban, esetleg letartóztatásban voltak. A listán szereplők közül ugyanis 132 személyt internáltak. A fronton eltűntek száma 21 főt tett ki. Orosz hadifogságban 19, német hadifogságban (1941 óta!) 7 fő volt. 11 főnél a hadifogság helye nem beazonosítható. Az eltűntek száma 11 fő volt. Rendőri őrizetben, letartóztatásban és vizsgálati fogságban 11 fő tartózkodott. A munkaszolgálatosok száma 90 főt tett ki, míg németországi (kényszer) hadimunkára 15 személyt vittek el.

Nemek szerinti bontásban 1213 fő volt a férfiak száma, míg 1527 a nőké. A listán szereplő legidősebb személy az 1850-ben született Weiszmann Izsákné Schlüschi Pirooska, míg a legfiatalabb Engler Pál, Goldberger Judit és Halbrohr Györgyi – mindhárman 1944-ben születtek.

Foglalkozás, illetve megélhetési forrás szerint a következők állapíthatók meg (133 fő esetében semmilyen adat nem került feltüntetésre):⁶⁷ A nyugdíjasok teljes száma: 72, azonban a nyugdíjjogosultság alapját nem minden esetben lehet azonosítani.⁶⁸

A foglalkozások szerinti megoszlást elemezve a következőket láthatjuk: Alkalmi munka: 2 fő. Állatorvos: 4 fő. Ápolónő: 10 fő. Aranyműves: 6 fő. Aranyművessegéd: 2 fő. Artista: 1 fő. Asztalos: 3 fő. Asztalossegéd: 1 fő. Autószerelő, autóméchanikus: 5 fő. Bádogos: 4 fő. Banktisztviselő: 1 fő. Biztosítási ügynök: 2 fő. Borbély: 2 fő. Bőrkereskedő: 2 fő. Bőröndös: 6 fő. Cipész: 6 fő. Cukrász, cukorkakészítő: 5 fő. Darálós: 1. Diák/tanuló: 270 fő. Divatárkereskedő: 1 fő. Dobozkészítő: 2 fő. Pipere- és illatszerkereskedő: 2 fő. Szabó, szabómester, szabósegéd: 24 fő. Egyetemi hallgató: 17 fő. Ékszerész: 1 fő. Előimádkozó: 1 fő. Eltartott: 5 fő. Építésmérnök: 1 fő. Építkezési vállalkozó: 1 fő. Erdőmunkás: 3 fő. Ezüstműves: 1 fő. Fakeskerkedő, faipari alkalmazott: 13 fő. Favágó: 3 fő. Varró, varrónő: 48 fő. Fémöntő: 4 fő. Fényképész, fényképészsegéd: 17 fő. Férfi szabó: 3 fő. Festőművész: 2 fő. Fodrász, fodrásztanonc: 6 fő. Fogász, fogorvos: 4 fő. Fogtechnikus: 12 fő. Foglalkozás nélküli: 1 fő. Főkéntor: 1 fő. Földműves: 1 fő. Főrabbi: 1 fő. Fuvaros: 3 fő. Fűzőkészítő: 8 fő. Gabonakereskedő: 1 fő. Gazdálkodó: 18 fő. Gazdasági alkalmazott: 1 fő. Gazdasági mérnök, gazdasági tisztviselő: 2 fő. Gépezés, gépészmérnök: 5 fő. Gépészmérnök: 1 fő. Gépíró, gépi kötő: 2 fő. Gépkereskedő: 1 fő. Géplakatos: 9 fő. Gyakornok: 1 fő. Gyári, üzemi munkás: 52 fő. Gyáros: 11 fő.

⁶⁷ Az alábbiakban csak azokat soroljuk fel, illetve rendszerezjük, akik neve mellett egyértelműen azonosítható foglalkozások szerepelnek.

⁶⁸ Amit ezzel kapcsolatban biztosan tudunk: az állami nyugdíjasok száma, ahol nem tüntették fel a nyugdíjjogosultság alapját: 17 fő. OTI tisztviselő: 1 fő, állami mérnök: 1 fő, állami tanítónő: 1 fő, állami tanár: 1 fő, gépész: 1 fő, banktisztviselő: 1 fő, magánzó: 1 fő, MÁV tisztviselő 19 fő, orvos: 1 fő, tisztviselő: 1 fő, zeneiskolai tanár: 1 fő, városi tisztviselő: 1 fő, banktisztviselő: 1 fő, bankigazgató: 2 fő, községi orvos: 1 fő, gimnáziumi tanár: 2 fő.

Gyári tisztviselő: 1 fő. Gyógyszerész: 5 fő. Halkereskedő: 1 fő. Házmester: 2 fő. Harisnya szemfelszedő: 1 fő. Háztartásbeli: 983 fő. Hírlapíró: 1 fő. Hitközségi alkalmazott, hitoktató, hitszolga: 10 fő. Hivatalnok: 9 fő. Illatszerekkereskedő: 2 fő. Inas: 2 fő. Iparos: 9 fő. Iparművész: 1 fő. Iparostanonc: 1 fő. Író: 1 fő. Jogász: 2 fő. Kalapos, kalapossegéd, kalaposinas: 7 fő. Kántor: 3 fő. Kárpitos: 5 fő. Kefeiparos 1 fő. Kelmefestő: 2 fő. Kereskedelmi alkalmazott: 18 fő. Kereskedelmi ügynök, kereskedelmi utazó: 31 fő. Kereskedő: 167 fő. Kisiparos: 1 fő. Kíratrendező: 1 fő. Kocsis: 1 fő. Konyhalány: 1 fő. Kőfaragó: 2 fő. Költő: 1 fő. Könyvelő: 8 fő. Könyvkötő: 3 fő. Korrepetitor: 1 fő. Köszörűs: 1 fő. Kórházi szakácsnő: 1 fő. Kórházi ápoló: 1 fő. Kötőgépjavító: 1 fő. Kosmetikus: 8 fő. Lakatos: 6 fő. Lakberendező: 1 fő. Látszerész: 4 fő. Magyar állami hivatalnok, tisztviselő: 34 fő. Magánzó, magántisztviselő: 84 fő. Malomtulajdonos: 1 fő. Malomigazgató: 1 fő. MÁV főtanácsos: 1 fő. Mázoló: 1 fő. Mechanikus: 4 fő. Mérlegkészítő: 3 fő. Mérnök: 11 fő. Mészáros és hentes: 2 fő. Motorszerelő: 1 fő. Mozigépész: 1 fő. Műszerész: 3 fő. Napzámos: 11 fő. Nevelő: 2 fő. Női kalapos: 4 fő. Női szabó: 8 fő. Női fodrász: 1 fő. Nyelvtanár: 3 fő. Nyomdász: 5 fő. Okleveles mérnök: 1 fő. Optikus, órásmester: 16 fő. Orvos: 41 fő. Orvoshallgató: 7 fő, Szigorló orvos: 4 fő. Paplankereskedő: 5 fő. Pénzbeszedő: 1 fő. Pénztárosnő: 1 fő. Pék: 2 fő. Piaci árus: 1 fő. Rabbi: 1 fő. Pincér: 3 fő. Raktárnok: 1 fő. Rendőrségi fogalmazó: 1 fő. Ronggyújtó: 2 fő. Szabómester, szabósegéd: 23 fő. Szállító: 5 fő. Szerelő: 1 fő. Szobafestő-mázoló: 1 fő. Papírárukészítő: 1 fő. Szobalány: 1 fő. Szőlőtermesztő: 2 fő. Szövőmester és szövősegéd: 3 fő. Szűcsmester és tanonc: 10 fő. Tanító: 2 fő. Textil kereskedő és textiltechnikus: 5 fő. Tímár: 1 fő. Tisztviselő: 61 fő. Tollkereskedő: 3 fő. Ügynök: 12 fő. Ügyvéd: 29 fő. Ügyvédjelölt: 7 fő. Újságíró: 1 fő. Utazó: 5 fő. Üveges: 6 fő. Üzemtulajdonos: 4 fő. Vasestergályos, vaskereskedő: 5 fő. Vegyész-mérnök: 3 fő. Vendégglós: 1 fő. Vésnök: 3 fő. Villanszerelő: 4 fő. Virágkereskedő: 1 fő. Volt földbirtokos: 1 fő. Volt gyáros: 2 fő. Volt író: 2 fő. Vulkanizáló: 1 fő. Zenetanár: 1 fő. Zeneiskolai tanórnök: 1 fő. Zománcmester: 1 fő. Izraelita Hitközségi alkalmazott: 2 fő.

A gettósított szabadkai zsidók legnagyobb tömegét a háztartásbeliek adták, az ő számuk 983 főt tett ki, a gettósított populáció 35,9%-át. Számszerűleg őket követték a diákok, tanulók, akik 270-en (9,9%) voltak. A (véltetőleg kis-) kereskedők képezték a harmadik legnagyobb csoportot: 167 fő (6,1%). A magánzók, magántisztviselők 84 fővel (3,1%) voltak jelen. A nyugdíjasok csak az ötödik legnagyobb csoportot jelentették: 72 fő (2,65%). A „tisztviselők” 61-en (2,2%, azonban ennél a populációnál nem derül ki, hogy állami vagy magánalkalmazásban álltak-e), míg az „állami tisztviselők” száma 34 fő (1,25%). E két csoport (95 fő) együttesen a gettó lakosságának 3,5%-át alkotta. A gyári, üzemi munkások száma 52 fő (1,9%) volt, a varrónőké 48 (1,75%). Az orvosok száma 41 (1,5%) volt, 29 ügyvéd pedig a gettó lakosságának 1,1%-át tette ki. A 10 főnél nagyobb foglalkoztatási ágazatot a szabómesterek köre adta 23 fővel (0,8%). A gyárosok létszáma 13 fő (0,48%) volt.

Feltűnő, hogy egyrészt olyan, tradicionálisan a zsidókhöz köthető foglalkoztatási ágazatok, mint az újságírás, hírlapkiadás és a nyomdászat, jóformán kimutathatatlan a névsorban. Továbbá az is, hogy a kisüzemtulajdonosok, iparosok száma jóval kevesebb volt, mint a valóságban, de a kereskedők 167 fős száma is csökkenést mutatott az 1942-es hivatalos adatokhoz viszonyítva.⁶⁹ Az is látható, hogy a listáról a bankárok, a banktisztviselők szinte teljesen hiányoznak. Különösen kirívó a tanítói, tanári kar szinte egészének hiánya is.

⁶⁹ 1942 májusában az iparigazolványok felülvizsgálata után 792 keresztény kereskedőnek és 1619 iparosnak adtak ki engedélyt. Ugyanekkor 201 zsidó kereskedő és 183 zsidó iparos kapott működési engedélyt Szabadkán. (Szabadka kereskedelmének és iparának az átváltozása. 792 keresztény kereskedő és 1619 iparoson kívül 201 zsidó kereskedő és 183 iparos működik. *Délvidéki Magyarság*, 1942. május 6. 6.)

Ha az 1941-es hivatalos magyar népszámlálás 3549 fős adatából indulunk ki, egyértelmű, hogy a június elsején összeállított 2740 fős névsor nem tartalmazott minden városi zsidó lakost. Magunk is meggyőződhetünk erről, ha közismert szabadkai zsidók neveire keresünk rá a névsoron. Nem található a listán például Gonda Alfréd,⁷⁰ ugyanakkor szerepel rajta a Fenyves család.⁷¹

Nyomatékosítja az ezzel kapcsolatos észrevételt az is, hogy egy másik, augusztus 5-i aktaiban, mely a lezárt zsidó üzletek vállalati kinevezésével kapcsolatos iratokat tartalmazza, egy oda nem illő kétoldalas névsort találtunk. Az irat eredeti iktatási sorszáma 21 956 volt. A címzés és számozás nélküli, hiányos iratkötegekben összesen 62 név szerepel különböző – 5351 és 574 – sorszámok alatt. Ezen a névsoron kizárólag olyan személyek találhatók, akiknél az utolsó sorban zömében a „Budapest” megjelölés szerepel. Csak hogy olyan ismert nevek is olvashatók rajta, mint például Radó Imréné⁷², Kalmár Elemér,⁷³ Ingusz Sándor⁷⁴, Holländer

⁷⁰ Gonda (Gottlieb) Alfréd (Versec, 1890 – Auschwitz 1944) A szabadkai cs. és kir. 86. gyalogezred hadnagya, az orosz front veteránja. Az impériumváltás után a jugoszláv hatóságok megtagadták állampolgársági kérelmét, ezt követően kereskedéssel foglalkozott. 1932-ben a zsinagóga mellett építette fel kétemeletes családi házát. Róth Ármin kalapgyárát 1939-ben felesége, Margit révén örökölte meg.

⁷¹ A család legkiemelkedőbb tagja Fenyves Ferenc (Nagyszentmiklós, 1885. szeptember 15. – Szabadka, 1935. október 15.) volt. Családja 1894-ben költözött Szabadkára. A gimnáziumban Kosztolányi Dezső, Munk Arthúr, Csáth Géza baráti köréhez tartozott. A hírlapírással a gimnáziumi önképzőkörben találkozott először. Jogi tanulmányait 1903-tól Budapesten folytatta. 1905-től a *Budapesti Napló* szerkesztőségében dolgozott, 1906-tól a *Bácskai Hírlap* munkatársa volt. 1907-től lett a *Bács megyei Napló* szerkesztője, 1910-től annak tulajdonosa. 1913-ban rövid időre Nagyváradra költözött, majd Szabadkára visszatérve a lap szerkesztéspolitikájában a polgári radikalizmus szellemisége kezdett érvényesülni. 1918 októberében és novemberében a szabadkai Magyar Nemzeti Tanács tagja volt. Az 1920-ban újra induló *Bács megyei Naplót*, 1929-től a *Naplót* hol az első vonalból többet magával, névvel felvállalva, hol a háttérből egészen 1935-ben bekövetkezett haláláig szerkesztette és vezette. Az egyik háttérkezdeményezője és fő támogatója volt az Országos Magyar Párt megalapításának, Dettre Jánossal együtt a délvidéki magyar kisebbségi irodalom megteremtője, a kisebbségi magyar kulturális élet egyik első számú patrónusa volt. Felesége, Baruch Erzsébet és leánya, Geréb Klára Auschwitzban vesztette életét, fia, Pál a keleti fronton munkaszolgálatosként Kolumbiában halt meg 1944-ben.

⁷² Férje, Radó Imre (Pécel, 1885. július 31. – Auschwitz, 1944.) próza- és drámaíró volt. Első novellái 1905-ben a *Pesti Hírlapban* jelentek meg. 1909-ben költözött Szabadkára. A *Bács megyei Napló* munkatársa, Fenyves Ferencsel és Dettre Jánossal a délvidéki kisebbségi magyar irodalom egyik úttörő kezdeményezője, szervezője. 1924-ben Dettre Jánossal közösen adta ki a *Jugoszláviai magyar írók almanachját*. Szenteleky Kornél halála utána 1933-ban és 1934-ben, majd 1937 tavasza és 1940 ősze között a *Kalangya* című folyóirat egyik szerkesztője volt. 1930-ban írta meg az újvidéki zsidók történetét. Legismertebb regénye a Kalangyában 1933 és 1935 között folytatásokban megjelent *Mélypont alatt* című műve.

⁷³ Kalmár Elemér (Torzsa, 1887. november 19. – Auschwitz, 1944, más források szerint: Szabadka, 1947.) ügyvéd, az első világháborúban hadbíró. A Magyar Párt alapítója, annak befolyásos helyi politikusa, a párt védőügyvédje. 1924-ben szembekerült a hitközség akkori vezetőjével, Klein Adolffal, s a hitközségi választások megsemmisítését követelte. 1931-ben a korrupciós botrányba került Klein lemondott a hitközség vezetéséről, helyette Kalmár Elemért választották meg, akinek a vezetésével a hitközségben a magyar vonal került előtérbe, s háttérbe szorították a szerb politikai elittel és a cionista mozgalmakkal kapcsolatban állókat. Ennek következtében Kalmár ellen a helyi szerb sajtó – a Radivoje Lungulov által szerkesztett *Narodna reč* és a Fedor Nikić tulajdonában lévő *Jugoslovenski dnevnik* – heves antiszemita kirohanásokat intézett.

⁷⁴ Ingusz Sándor (Nagybaracska, 1896. szeptember 16. – Voronjez, 1943. március 31.) szabadkai vállalkozó, földbirtokos, gyáros, a *Hírlap* napilap alapítója és első tulajdonosa, később a Mekka

Lázár.⁷⁵ A rendelkezésre álló adatok alapján nem tudjuk rekonstruálni ennek a névsornak sem a keletkezését, sem az eredetét, már csak azért sem, mert legjobb tudomásunk szerint például Ingusz Sándor ekkor már nem élt, az viszont kizárható, hogy a teljes listán csak azok a szabadkai zsidók szerepeltek, akik a gettósítás vagy a deportálás időszakában a város területén tartózkodtak, mivel közülük többen a 2740 főt felsoroló névjegyzéken is szerepelnek, míg mások arról hiányoznak.⁷⁶

Összegezve a fentieket, bár az 1944. június 1-jén összeállított névsor alapján nem lehet rekonstruálni a szabadkai zsidók teljes társadalmi struktúráját, mindenképpen betekintést nyújt a gettóban élők vagyoni helyzetére. Eszerint a szabadkai gettóban élők mintegy 90%-a az alsó középosztályban helyezkedett el, s túlnyomó többségük kisiparból, kereskedelemből, illetve hivatalnokként tartotta el önmagát és családját.

Június első felében a szabadkai Zsidó Tanács utasítást kapott a gettóba költözött családok névsorának az összeállítására is. Ezt a névjegyzéket házanként és házcsoportonként összegyűjtve vette át a városi katonai ügyosztály. A névjegyzék hátlapján feltüntetették az egyes családok által lakott lakószobák méreteit, valamint a mellékhelyiségeket. Ugyanekkor leltár készült a gettóba vitt bútorokról, ruházati cikkekről, háztartási felszerelésekről, élelemlről és egyéb ingóságokról. Kimutatást kellett készíteni a gettóba került zsidók előző lakásáról is, a lakás tulajdonosának és bérlőjének nevével, a háztulajdonos nevével, illetve azzal, hogy kiköltözése után tudomása szerint ki került a lakásba. A lakás részletezése után fel kellett tüntetni a lakás bérét is.⁷⁷

Május 16-án, mivel a gettóba rendkívül sok keresztény vitt be élelmiszert és közszükségleti cikkeket, a hatóság elrendelte a gettó területének az elkerítését, az ablakok befalazását vagy befestését, s kijelölték a gettóban felállítandó konyhákat, amelyek 30 személyt szolgáltattak ki.⁷⁸ A szabadkai gettó őrizetével 20 őrszemet és 2 járőrt bíztak meg 8 pengő napi illetmény ellenében. A karhatalom napidíja 1944. július 8-ig 11 112 pengőt tett ki.⁷⁹

A gettó házaiban általános túlszűfolttság uralkodott. Gutwein László szeptemberi kártérítési kérelmében például arról írt, hogy a házába 23 személyt költöztettek be.⁸⁰ A beazonosított 118 házban így nagyjából 2700 főt zsúfolhattak össze, ami egybecseng a június 1-jei létszámmal. Csakhogy ebben a számban nincs benne a három ipartelep, valamint a fentebb említett, *corpus separatum*ként működő különgettó. Tegyük hozzá: a június 1-jei névsor feldolgozása azt mutatja, hogy a legtöbben, összesen 165-en a belvárosi Horthy Miklós út, a mai Đure Đaković utca 13. szám alatt zsúfolódtak össze.

szövőüzem főrésztvényese. 1941-ben a magyar hatóságok internálták, ezt követően mint munkaszolgálatos a bori bányában dolgozott. Felesége, Goldstein Margit Auschwitzban vesztette életét. A család tulajdonát a jugoszláv hatóságok 1946-ban államosították.

⁷⁵ Holländer Lázár és Salamon 1915-ben alapították meg a Holländer Testvérek céget, amely 1927-ben részvénytársasággá alakult, ekkor a cég ügyvitelébe a fiaikat, Dávidot és Pált is bekapcsolták. A Holländer család mellett a tulajdonosok között szerepelt Fellner Alfréd és Goldner Ede is. 1938-ban modern tollfeldolgozó gépet helyeztek üzembe. A második világháború után az üzemet államosították. A Holländer család többsége a holokauszt áldozata lett, egyedül Holländer Arthur élte túl a borzalmakat, ő a háború után Izraelbe emigrált.

⁷⁶ IAS F:60/XX/36174/1944.

⁷⁷ *A szabadkai gettó élete*. Délvidéki Magyarország, 1944. június 13. 2.

⁷⁸ „Zsidót nem szolgállok ki.” *A zsidótanács felhívása a vagyontárgyak bejelentésével kapcsolatban*. Délvidéki Magyarország, 1944. május 17. 3.

⁷⁹ IAS F:60/XX/31320/1944.

⁸⁰ IAS F:60/XX/42655/1944.

A gettó létszáma nemcsak az elhúzódo beköltözések miatt változott állandóan – a befo-lyásos szabadkai zsidók oda csak május utolsó napjaiban költöztek be⁸¹ –, hanem a május második felétől munkaszolgálatra behívott és az időközben internált személyek miatt is. Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy már 1944 előtt jelentős volt ezek száma. A ránk maradt visz-szaemlékezésekből azt is rekonstruálni lehet, hogy a gettóban élők munkaszolgálatra való behívása május második felében erősödött fel. Halbrohr József⁸² a gettóban, a Botond utca 2. számú házban mindössze tíz napot töltött el, amikor május 23-án SAS behívóval Hódme-zóvásárhelyre a 105/302 munkaszázadba kellett bevonulnia. A 240 délvidéki zsidóból ösz-szeállított munkaszázadot egy hét múlva marhavagonokban Szabadkán át Újvidékre irányí-tották az ott építendő repülőtér munkálataira: „...a szabadkai gettóban is elterjedt a hír ér-kezésünkről, és a teherpályaudvar léces rácskerítésén keresztül ismét összecsókoltam Alicét, ki nagy csomag élelemmel jelent meg, mert valóban fél évre való élelmet halmoztam fel a gettóba kerüléskor.”⁸³

Számos olyan személyről is tudunk, akik még a júniusi deportáció előtt életüket vesztet-tek az auschwitzi koncentrációs táborban. Azt is tudjuk, hogy a horvátországi jasenovaci tá-borban 26 szabadkai zsidó vesztette életét.⁸⁴

A gettó létszámával kapcsolatos dilemmát fokozza, hogy a *Délvidéki Magyarország* – ahogy arról már szó esett – április 29-én 4300 szabadkai zsidóról írt, miközben, az alább ismerte-tendő június 10-i szegedi értekezlet a szabadkai–bácsalmási gyűjtőtábor teljes létszámát je-lölte ki ennyiben, a szabadkaiakon túl a bajai és a bácstopolyai táborral együtt.

Ilyen anomáliák közt a szabadkai gettót megjártak és a deportáltak teljes létszámát ille-tően kénytelenek vagyunk a Délvidéki Magyarország fentebb már említett 4300 fős közlésére, illetve Dušan Jelić 3000–3500 fős becslésére, valamint az áldozatok névsorát 1948-ban ösz-szegző kimutatásra hagyatkozni, amely 2006 személyt sorolt fel.⁸⁵

5.

Június 10-én Endre és Bakó látogatást tettek a szegedi gettóban, majd a szegedi városházán értekezletet tartottak a környékbeli törvényhatóságok vezetői számára, melyen a főispánok, az alispánok, a polgármester és a rendészeti vezetők vettek részt. A jelenlévőket arról értesít-tették, hogy a szegedi 5. és a debreceni 6. honvéddadtest területén június 16-án reggel 5 óra-kor megkezdik a zsidók gyűjtőtáborokba való szállítását, amelynek június 20-án 21 óráig be kell fejeződnie. Ekkor határozták meg a gyűjtőtáborok helyét, illetve az ott összpontosítandó létszámot is: Szeged, Kecskemét, Szabadka (Bácsalmás?), Debrecen, Berettyóújfalu, Szol-nok, Békéscsaba.

A létszám tekintetében a szabadkai (bácsalmási) gyűjtőtábor létszámát 4300 főben jelöl-tek ki, s ide sorolták Baját, valamint Topolyát is. A táborba szállítandók fejenként 50 kg súlyú

⁸¹ IAS F:60/XX/34386/1944. IAS F:60/XX/34575/1944. IAS F:60/XX/35789/1944.

⁸² Halbrohr József (Szabadka, 1895. március 4. – Szabadka, 1970) Szabadka egyik leggazdagabb csa-ládjának a sarja. Egyetemi tanulmányait Halléban folytatta, az első világháborúban tisztként szolgált. A két világháború között a családi gazdaságot vezette. Megjárta a munkaszolgálatot, családját de-portálták. A holokausztot túlélte, a családi vagyont (házat, földeket) a jugoszláv kommunista ható-ságok elkobozták. Memoárjait 1968-ban írta meg, azok 2015-ben jelentek meg *Élettörténetem* cím-mel a szabadkai Milko Egyesület kiadásában.

⁸³ Halbrohr József: *Élettörténetem*. Szabadka, 2015. 74–75.

⁸⁴ A horvátországi koncentrációs táborban életüket vesztett szabadkai zsidók teljes névsorát lásd: *Jasenovac. Spomen područje / Memorial Site*. www.jusp-jasenovac.hr (letöltés: 2019. szept. 7.)

⁸⁵ *Imenik Subotičkih jevreja: žrtava fašističke okupacije, 1941–1945*. Subotica, 1948.

csomagot vihettek magukkal: ágyneműt, matracot, ruhákat, tisztító- és mosdószereket, edényeket, egy rend munkaruhát, egy váltás fehérneműt, egy felsőkabátot és egy pár cipőt. Ugyancsak engedélyeztek tizennégy napra elegendő szárazélelmet, ugyanakkor szigorúan tiltották értéktárgyak elvitelét, elrendelték azok elkobzását, illetve három példányban „bűnjeljegyzék” készítését. Az értekezleten az is elhangzott, hogy a táborokba szállítandó személyekről nem készítettek névjegyzéket, ugyanakkor a bevonulókor szám szerinti nyugtáellennyugtát kellett kiállítania az átkísérő őrszemélyzetnek. Elrendelték, hogy a gyűjtőtáborokat 50 méter távolságból tilos megközelíteni, megtiltották a tábor, a beszállítás fényképezését, illetve a sajtót eltiltották a zsidóügyekkel való foglalkozástól. Az értekezleten az is elhangzott, hogy az elszállítás kizárólag vonaton történhet. Egy-egy szerelvény 47 G. kocsi állt. A szerelvény 23. és utolsó kocsiját az őrség számára jelölték ki. Egy-egy őrség 1 parancsnokból, 19 csendőrből állt, egy szerelvény pedig körülbelül 3500 főt szállított, egy kocsiiban 70–80 főt helyeztek el.⁸⁶

A rendelkezésünkre álló források ugyanakkor azt mutatják, hogy a szabadkai zsidók elszállítása több szakaszban történt. Ehhez vélhetőleg az is hozzájárult, hogy május 17-én Szeged és Szabadka kiűritési táborait Bajára helyezték át.⁸⁷ Az egyik korabeli újságcikkből arról tájékozódhatunk, hogy 1944. június 13-ig a szabadkai gettóból 720 főt szállítottak el.⁸⁸ Az átfogó és totális deportálásra végül június 16-án került sor, amikor a gettó lakóit a Szabadkától 40 kilométerre lévő bácsalmási összpontosított gettóba szállították.⁸⁹

A helyi sajtó – mely előtte szinte naponta foglalkozott a „zsidókérdéssel”, mégpedig a zsidósággal szemben egyre erőteljesebb, személyeskedő retorikával, sőt még helyszíni riportot is közölt a gettó életéről – magáról a deportálásról, a szabadkai zsidóság elhurcolásáról a június 10-i szegedi értekezlet értelmében csupán közvetett, mellékhírek révén, utalásszerűen tájékoztatott. Úgy tűnik azonban, hogy más vidéki sajtóval összehasonlítva, itt mégis több cikk jelent meg.⁹⁰

A fennmaradt iratok alapján az is nagy bizonyossággal kijelenthető, hogy a június 16-i szabadkai deportálásban a rendőrséggel és a pénzügyőrséggel együttműködő polgári közigazgatást közvetlenül a város aljegyzője, Bácskai Árpád irányította, akinek az aláírása a zsidókérdéssel összefüggő iratok százain szerepelt már. A polgári közigazgatás feladata volt, hogy a gettóban a karhatalmi egységek által kiűritett ingatlanokat és az ott található ingóságokat leltározza, illetve megvédi azokat a fosztogatástól, és addig őrizze az épületeket, amíg a pénzügyőrség tagjai azokat le nem pecsételték. Minderre Seftics Gergely bűnügyéből tudunk következtetni. Seftics Gergely negyvenhét éves városi levéltáros június 16-án, a deportálás napján az egyik kirendelt házparancsnok volt, aki közreműködött az ott hagyott, illetve a deportálandóktól elvett ingóságok átvételében és azok leltározásában. Seftics az egyik házból egy bőröndnyi ruhát lopott el, mintegy 2000 pengő értékben. Hogy pontosan ki jelentette fel, azt nem tudni, annyi mindenesetre bizonyos, hogy a rendőrség egy telefonon érkezett

⁸⁶ Molnár: *Zsidósors 1944-ben*, 133–137.

⁸⁷ Molnár: *Zsidósors 1944-ben*, 65.

⁸⁸ *A szabadkai gettó élete*. Délvidéki Magyarország, 1944. június 13. 2.

⁸⁹ A délvidéki gettósítás és deportálás történetével kapcsolatban lásd még: Molnár Judit: *Zsidótlanítás a déli határsávban 1944-ben*. In: Braham, Randolph L. (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról*, VIII. Budapest, 2017. 31–64.; Braham: *A népiirtás politikája*, II. 815–820.

⁹⁰ *Letartóztatták Seftics Gergely szabadkai városi tisztviselőt, mert megpakolt zsidó bőröndöt találtak a lakásán*. Délvidéki Magyarország, 1944. június 17. 4.; *Mi történtek a zsidó által visszahagyott állatokkal?* Délvidéki Magyarország, 1944. június 20. 2.

hívás után tartóztatta le, s a házkutatás alkalmával megtalálta a koffert.⁹¹ A polgármester június 20-án az ügyészségnek Seftics bűnügyével kapcsolatban megerősítette a napilap közléseit, s ezúttal megnevezte a deportálás közvetlen végrehajtóját is: „...nevezettnek kirendelése szóbeli intézkedés alapján történt és azt az ezen ügyek végrehajtásával megbízott dr. Bácskay Árpád II. o. aljegyző, lakik Mátyás u. 10. sz. alatt,⁹² aki ez ügyben a szükséges utasításokat szóban adta ki.”⁹³

Egy június 22-i cikk cáfolta a rendőrség tagjainak a deportálás során elkövetett visszaéléseiről szóló híreket, ugyanakkor abból az is kiderül, hogy a bevonított embereket útjuk előtt utoljára még egyszer teljesen kifosztották. Eszerint a deportálás során a rendőrség feladata elsősorban az volt, hogy összeszedje a bevonítottakra váró emberektől a pénzüket és az el nem vihető értéktárgyaikat. Az értékek átvételéről minden esetben jegyzőkönyv készült. Az ingóságok átvételét és jegyzékbe foglalását mindenütt legalább két személy végezte. Az összegyűjtött tárgyakat ezután a tételes elszámolással együtt a rendőrkapitányságra vitték be. A deportálást nézők sok esetben még azelőtt feljelentést tettek a rendőrök ellen, mielőtt azok a bevonítottakkal végeztek volna. A cikk szerint Seftics esetén kívül a vagyonelevétel során „más szabálytalanság nem történt”, s 21-én már öt is szabadlábra helyezték.⁹⁴

Közvetlen bizonyítékok utalnak Jánoska Tibor rendőrfőtanácsosnak a deportálásban játszott szerepére is. A Városi Árvaszéknek küldött egyik levélből ugyanis arról szerzünk tudomást, hogy a deportálásokkal kapcsolatos kimutatások utólagos összeállítása és kiadása mind a magánszemélyek, mind a hatóságok számára tilos volt, ezért az ezzel kapcsolatos iratoknak és névjegyzékeknek a kiadását a városi közigazgatás elutasította.⁹⁵

Az V. csendőrkerülethez tartozó bácsalmási tábor létszámával kapcsolatban ismét csak ellentmondásos adatok állnak rendelkezésünkre, azt sem tudjuk, hogy Szabadka helyett végül miért ott került sor az összpontosításra, s ez a szabadkai zsidók számával kapcsolatban tovább erősíti a fenti dilemmákat. Bácsalmáson egyes adatok szerint 2793 személyt,⁹⁶ más források szerint június közepére 5–10 ezer főt zsúfoltak össze.⁹⁷

Az eddigi források alapján a legtömegesebb mentőakcióra a szabadkai gettó felszámolását követően került sor. 1944. június 22-én 126 szabadkai tartóztattak le, akik a bácsalmási összpontosított gettó lakói részére vittek élelmiszercsomagot. A csomagokat, „amelyekben rengeteg füstölthús, szalonna, sőt az egyikben békebeli csokoládé is volt, Bácsalmás község előljárósága a hadbavonultak hozzátartozói között osztotta szét”.⁹⁸

Négy nappal később, június 26-án előbb Szegedre irányították a bácsalmási táborból induló vonatot, amelyet hozzácsaptak a szegedi vagonokhoz, majd a mintegy hatezer embert szállító szerelvény Auschwitznak indult. Felsőzsolcánál máig ismeretlen körülmények között

⁹¹ *Letartóztatták Seftics Gergely szabadkai városi tisztviselőt, mert megpakolt zsidó bőröndöt találtak a lakásán.* Délvidéki Magyarország, 1944. június 17. 4.

⁹² A Mátyás utca a mai Dinko Zlatarić utca.

⁹³ IAS F:60/II/27722/1944.

⁹⁴ *Nem történt szabálytalanság a zsidóértékek átvételénél – A szabadkai rendőrkapitányság a rosszul indult rágalmazókról.* Délvidéki Magyarország, 1944. június 22. 4.

⁹⁵ IAS F:60/kig.1829/1944.

⁹⁶ Braham: *A népiértés politikája*, I. 821.

⁹⁷ Polgár Ernő: *Holocaust. Gettó a Délvidéken.* Budapest, 2014. 31.

⁹⁸ *Bácsalmási tömegjelentek.* Délvidéki Magyarország, 1944. június 23. 4.

azonban a szegedi szerelvény egészét, a bácsalmási egy részét lekapcsolták, és Strashofnak irányították, a többi vagon 2737 személlyel előbb Kassára, majd Auschwitzba került.⁹⁹

A deportálás megtörténtéről szóló első jelentéssel június 20-i dátummal találkoztunk. Incze Antal¹⁰⁰ belügyi kormánybiztos az ügyben táviratozott Szabadkára, hogy a zsidók elkülönítése vagy gyűjtőtáborba szállítása után igénybe veszi az utánuk maradt gyógyászati eszközöket. A polgármester válasza szerint a Szabadkán maradt zsidó orvosi rendelők leltározása folyamatban volt.¹⁰¹

Bár a gettóba költözés, majd a deportálás után a szabadkai zsidók házeit és lakásait a hatóságok lepecsételték és lezárták, sőt a gettó utcáin a rendőrség tagjain kívül segédrendőröket is alkalmaztak a fosztogatások megakadályozására, a bevagonírozás után naponta fordultak elő rablások és fosztogatások. A betörők szőnyegeket, evőeszközöket, festményeket, ágyneműket vittek el. Július 10-én nagyszabású betöréssorozat történt a gettóban. A tettesek az elsötétítés során behatoltak a vámpalotai lakásokba, a Láng, a Csáky, a Gyóni utcák házaiba, s kifosztották a különálló Szőlő utcai gettót is. A betörést a reggeli órákban az ingatlanok kiürítésével megbízott tisztviselők vették észre. Mócsy István polgármester-helyettes még a délelőtti órákban bejárta a betörés színhelyeit, a rendőrség pedig átfogó nyomozást indított, s több tettest elfogtak, akik statáriális bíróság elé kerültek. A további fosztogatásokat megakadályozandó, megerősítették a gettó területének az őrzését, illetve intézkedés történt a kiürítés felgyorsítására.¹⁰²

Két nappal később a városi hatóságok arra utasították a szabadkai rendőrkapitányságot, hogy a zsidó üzleteket lehetőleg állandóan figyeljék, s azokba hatósági engedély nélkül senkit se engedjenek be. A levél külön listát nem küldött, arra hivatkozva, hogy „a zsidó üzletek felirattal el vannak látva, így azok a többi üzletektől könnyen megkülönböztethetők”.¹⁰³

A front közeledtével szeptember végére azonban már összeomlóban volt a magyar közigazgatás, s egyre többen fogták menekülőre azok közül is, akik nem is olyan rég még személyes kapcsolatrendszerüket is kihasználva sűrgették a zsidó üzletek, üzemek élére való kinevezésüket.¹⁰⁴

1944. október 10-én rövid harcok után Szabadkán megtörtént az újabb impériumváltás. 1944. október 18-án megalakult a Zsidó Vagyon Bizottsága¹⁰⁵ (*Odbor za jevrejsku imovinu*), amely még aznap szabadkezelt kért a várost ellenőrzése alatt tartó új hatóságoktól a raktárakban lévő zsidó vagyonok, illetve a zsidó tulajdonban lévő közingatlanok kezelésére. A bizottság tagjai azt is kérték, hogy delegálhassák saját képviselőjüket az új hatalmi szervekbe. Két nappal később a szabadkai Népfelzabardító Bizottság megadta a kért felhatalmazást.¹⁰⁶

⁹⁹ Molnár: *Zsidósors 1944-ben*, 148–149.; Margittai Linda: *Zsidókérdés a Délvidéken, 1941–1944*. Szeged, 2019. PhD értekezés, kézirat. 213.

¹⁰⁰ Incze Antal (Monosludas, 1898 –?) orvos, politikus, 1938-tól a Magyar Élet Mozgalom egyik szervezője, 1939-től kormánypárti, 1940-től a Magyar Megújulás Pártja országgyűlési képviselője, a párt propaganda- és sajtóosztályának a vezetője, a *Nemzetőr* című lap felelős szerkesztője volt.

¹⁰¹ IAS F:60/XX/27555/1944.

¹⁰² *Betörők fosztogatták a szabadkai gettó lezárt zsidó lakásait. A polgármesterhelyettes személyesen győződött meg a károkról és megtett minden intézkedést a gettó gyors kiürítésére.* Délvidéki Magyarország, 1944. július 10. 3.

¹⁰³ IAS F:60/kg.1621/1944.

¹⁰⁴ *Délvidéki számonkérés!* Délvidéki Magyarország, 1944. szeptember 28. 5.

¹⁰⁵ A bizottságot a partizán hatóságok egy hónap múlva, november 21-én feloszlatták.

¹⁰⁶ IAS F:166.27.18/GNOO Subotica, Odbor za Jevrejsku imovinu 19.X.1944 do 2.II.1945 predsedništvu. (Rendezetlen anyag.)

A zsidó vagyon számbavétele azonban már az első napokban anomáliák sorát szülte, s hamarosan felszínre került mindaz, ami a felerősödő fosztogatásokkal együtt járt.¹⁰⁷

November 21-én Ivan Ribar aláírásával született meg a *Határozat az ellenséges vagyon állami kézbe való átmenetéről* című rendelet, amely állami tulajdonná nyilvánította az ellenséges, ugyanakkor az ország területén található teljes zsidó vagyont is. A rendelet második szakasza értelmében az ellenség által kényszermunkára vitt vagy elmenekült személyek vagyona az állami népvagyonkezelő tulajdonába került át, míg az időközben harmadik személyek részére kiosztott vagyont az állam zár alá vette. A rendelet negyedik szakasza úgy rendelkezett, hogy azok a vagyontárgyak, amelyekkel kapcsolatban időközben a polgári és a katonai bíróságok ítéletet hoztak, az állami népvagyonkezelő kereskedelmi és ipari népbiztosságának a tulajdonába kerültek. A hetedik szakasz értelmében a rendeletet érintő vagyonnak az állami tulajdonba való átmenetével együtt megszűnt az addigi tulajdonosok minden tulajdoni és használati joga.¹⁰⁸

A holokauszttól túlélő mintegy ezer szabadkai zsidóra így újabb megpróbáltatások vártak. A sztálini mintára kiépülő titói diktatúra 1946-ban pedig végérvényesen kijelölte az új kereteket: Az 1944. november 21-i rendelet értelmében nacionalizálta a szabadkai zsidó vállalatokat, gyárat, ezzel is kényszerítve a túlélők többségét szülőföldjük végleges elhagyására.

1944/1945 fordulóján így ért véget az a polgári világ, amelyről 1918-ban, a Monarchia összeomlásakor és feldarabolásakor még úgy tűnhetett, hogy csak átmenetileg, kényszerűségből szakadt félbe.

DÉVAVÁRI ZOLTÁN

*“The girl tossed me Somerset Maugham’s Of Human Bondage”.
Numbers, statistics, and facts about the Szabadka ghetto
(27 April 1944 – 16 June 1944)*

Based on previously unknown sources, the article presents the history of the Szabadka (today: Subotica) ghetto, which was established on April 27, 1944 and operated until June 16, 1944. It places great emphasis on the detailed reconstruction of the area and extent of the ghetto. The study also analyses the religious and social structure of the 2,740 people forced into the ghetto based on hitherto unknown documents. The study shows that numerically the largest social mass in the ghetto were homemakers, followed by students and (presumably small) traders. It is striking that employment sectors traditionally associated with Jews, such as journalism, newspaper publishing and printing, are barely even show up in this source. Also noteworthy are the minimal number of factory and plant owners, and the almost complete lack of bankers and bank officials. The almost total absence of teaching staff of any kind is particularly striking from the remaining data.

¹⁰⁷ IAS F:166.27.18/GNOO Subotica, Odbor za Jevrejsku imovinu 19.X.1944 do 2.II.1945 predsedništva.

¹⁰⁸ IAS F:166/ Komandna mesta, rendezetlen anyag: Odluka o prelazu u državnu svojinu neprijateljske imovine (Határozat az ellenséges vagyon állami kézbe való átmenetéről). A határozat teljes szövege elérhető: *Odluka o prelazu u državnu svojinu neprijateljske imovine*. Radio Gornji Grad, 2016. március 7. radiogornjigrad.wordpress.com (letöltés: 2019. szept. 6.)